

JAGODA JEZIOR
Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej*
Lublin

METODOLOGICZNE PROBLEMY ZASTOSOWANIA SKALI LIKERTA W BADANIACH POSTAW WOBEC BEZROBOCIA

Streszczenie

Celem artykułu jest analiza problemów zastosowania skali Likerta w badaniach surveyowych poświęconych problematyce pracy i bezrobocia. W pierwszej części omówiono własności skali Likerta i fazy jej przygotowania, przyjmowane w metodologii badań społecznych. W drugiej części przedstawiono efekty pracy koncepcyjnej i badawczej na przykładzie Skali Akceptacji Bezrobocia (SAB). Zaprezentowano etapy konstrukcji skali, zwracając szczególną uwagę na elementy składowe zmiennej złożonej, a następnie opisano rezultaty wykorzystania SAB. Jako materiał empiryczny posłużyły wyniki projektów badawczych wykonanych przez autorkę w latach 1998–2011 w województwie lubelskim wśród studentów, przedsiębiorców i pracowników najemnych. Replikacja skali w pięciu projektach umożliwiła przeprowadzenie analizy porównawczej wyników. Jednak zasadnicza część rozważań została poświęcona problemom metodologicznym, dotyczącym projektowania skali, analizy danych i zasad oceny uzyskanych rezultatów. Stanowi to przyczynek do dyskusji na temat możliwości przygotowania narzędzi pomiaru postaw, które znalazłyby wielokrotne zastosowanie w badaniach socjologicznych.

Słowa kluczowe: skala Likerta, bezrobocie, postawa, pomiar w badaniach socjologicznych, Skala Akceptacji Bezrobocia

---

* Instytut Socjologii; e-mail: j.jezior@poczta.umcs.lublin.pl

WPROWADZENIE

Skala Likerta należy do najczęściej stosowanych narzędzi pomiaru postaw. O jej popularności decyduje względna prostota budowy skali, standardowe zasady sprawdzania jednowymiarowości i rzetelności, możliwości uchwycenia wielu aspektów badanego zjawiska oraz dogodność posługiwania się formą zmiennej syntetycznej. Jednakże w praktyce badań empirycznych mianem skali Likerta bywają określane różne formy pytań kwestionariuszowych, a publikacje uzyskanych rezultatów stosunkowo rzadko zawierają szczegóły dotyczące warsztatu badawczego. Zadaniem artykułu jest podjęcie dyskusji na temat wielowymiarowych korzyści wynikających z wykorzystania tego rodzaju narzędzi w badaniach socjologicznych¹, jak również problemów metodologicznych związanych z jej konstruowaniem i z analizą danych. Jako materiał empiryczny posłużyły wyniki projektów prowadzonych przez autorkę na przestrzeni lat 1998–2011 na terenie Lublina i województwa lubelskiego, w których dokonano replikacji Skali Akceptacji Bezrobocia (SAB).

KONSTRUKCJA SKALI LIKERTA – ZASADY OGÓLNE

Metoda sumowanych ocen została opracowana i po raz pierwszy zaproponowana przez R. Likerta (1932 r.)². Skala Likerta należy do złożonych skal pomiaru postaw, ale jednowymiarowych. Jest skalą szacunkową³, a precyzyjniej – zbiorem pewnych pozycji, z których każda (ocena stwierdzenia) jest w zasadzie sama w sobie skalą. Jest też skalą zależnościową, ponieważ zakwalifikowanie elementów do zbioru opiera się na ich relacji wobec skali jako całości. Zwykle przyjmuje się niewielką liczbę tych pozycji, od kilku do kilkunastu, a dobór źródeł, na których podstawie są one przygotowywane, jest dogodny. Może to być literatura przedmiotu, wiedza na temat problemu i jego podstaw teoretycznych, wyniki badań empirycznych, doświadczenie badacza czy intuicja, a nawet informacje pochodzące z mediów.

Procedura konstrukcji skali składa się z kilku zasadniczych etapów⁴. Na ogół jako początek pracy wskazuje się kompletowanie stwierdzeń odnoszących się

---

¹ Zastosowane podejście ma bardziej opisowy niż normatywny charakter, przyjmując rozumienie stosowane przez S. Nowaka [1985: 23n.].

² Wskazuje się też wkład E.A. Randquista i R. Sletto w przedstawienie metody zgodności wewnętrznnej [Goode, Hatt 1965: 300].

³ Inne określenie to skala oceny kategorii [Churchill 2002: 425].

⁴ Trzeba podkreślić, że większość podręczników z dziedziny metodologii badań społecznych (w tym socjologicznych) zawiera ogólną charakterystykę skali Likerta i podstawowych etapów

do różnych aspektów interesującego zjawiska, ale w zakresie mierzonej cechy. Zadaniem respondentów jest ustosunkowanie się do każdego z tych stwierdzeń, co zazwyczaj polega na określeniu stopnia, w jakim się z nim zgadzają (czy akceptują). Intensywność nastawienia jest mierzona za pomocą skali porządkowej dwubiegunowej, najczęściej pięciostopniowej, opisanej werbalnie, a niekiedy też liczbowo. Decyzja dotycząca zbioru stwierdzeń, które wejdą w skład skali, zapada na różnych etapach postępowania. Wybór może być oparty na kryteriach definicyjnych postawy i na arbitralnej ocenie przydatności kategorii, a w dalszym toku na efektach badań empirycznych⁵.

Po przeprowadzeniu badań (pomiaru) przystępuje się do kolejnych działań konstrukcyjnych. Odpowiedziom nadaje się wartości liczbowe (np. od 1 do 5), zachowując zasadę, by przypisane wartości rosły zgodnie z charakterem i kierunkiem zdefiniowanej cechy. Nadawanie punktacji opiera się na założeniu, że odwzorowuje ona kontinuum nastawienia wobec obiektu postawy. Kolejny krok to sprawdzenie założonej jednowymiarowości⁶. Oblicza się sumy punktów uzyskanych przez każdego z respondentów, a następnie tworzy dwie grupy porównawcze. Jest to tzw. górna i dolna ćwiartka, czyli po 25% badanych, którzy otrzymali najwyższe i najniższe sumy ogólne. Podział ten umożliwia analizę mocy dyskryminacyjnej każdej pozycji skali⁷. Stwierdzenie powinno wejść do skali, gdy różnica między średnimi ocen w górnej i dolnej grupie jest istotna statystycznie⁸. Oznacza to, że różnicuje postawy, ponieważ inaczej reagowały na nie osoby nastawione pozytywnie i negatywnie. Po dokonaniu ewentualnej

---

jej konstrukcji. Przeważają informacje typu: „co zrobić”, natomiast brakuje wskazówek: „jak to zrobić”. Nieliczni autorzy przedstawiają zagadnienia analizy statystycznej, w tym procedury normalizacji, oceny jednowymiarowości i rzetelności. Z kolei w publikacjach wyników badań nie ujawnia się – zresztą z różnych powodów – szczegółów warsztatowych.

⁵ Mogą to być badania wstępne czy pilotażowe, ale i badania właściwe, z zastrzeżeniem, że do ostatecznej wersji skali włącza się tylko te pozycje, które spełnią wymagane warunki (np. mocy dyskryminacyjnej).

⁶ Opis zasad na podstawie: Mayntz, Holm, Hübner 1985: 72–74; Sagan 1998: 87–89.

⁷ A. Sagan [ibidem: 89] określa moc dyskryminacyjną pozycji skali, jako: „[...] stopień, w jakim różnicuje ona badaną populację pod względem cechy, której dotyczy. Wyraża się ona współczynnikiem korelacji między daną pozycją skali (danym stwierdzeniem) a wynikiem ogólnym: im większa różnica między średnimi, tym większa moc dyskryminacyjna pozycji skali”. Moc dyskryminacyjna jest też rozumiana, jako: „[...] właściwość testu pozwalająca na sprawdzenie, czy wybrana przez niego pozycja umożliwia odróżnianie ludzi o wysokich wynikach (zdecydowanie pozytywna postawa) od ludzi o niskich wynikach (zdecydowanie negatywna postawa)” [Frankfort-Nachmias, Nachmias 2001: 604].

⁸ Ocena mocy dyskryminacyjnej jest przeprowadzana za pomocą współczynników korelacji, a istotność różnicy między średnimi mierzy się testem *t*.

korekty zestawu stwierdzeń dokonuje się analizy danych. Polega to na określeniu łącznej liczby punktów uzyskanych przez każdego respondenta lub wybrane grupy respondentów, która określa kierunek i siłę postawy. Przyjmuje się, że otrzymana w ten sposób skala Likerta jest w założeniu skalą interwałową, co wynika z podziału kontinuum „tak – nie” na równe odcinki i z praktyki stosowania testu t , którego warunkiem jest poziom pomiaru co najmniej interwałowy [Mayntz, Holm, Hübner 1985: 75]⁹.

Dodatkową zaletą korzystania z tej skali jest możliwość oceny jej rzetelności na podstawie stabilności pomiarów powtarzanych w kolejnych okresach czy analizy spójności wewnętrznej. Wskazuje się też kilka kryteriów oceny trafności skali. Za najistotniejszą jest uważana trafność teoretyczna, określająca stopień, w jakim badane jednostki posiadają cechy identyfikowane przez skalę. Może to być powiązane z próbą sprawdzenia, czy konstrukty teoretyczne mają swoje odpowiedniki empiryczne. Kolejne rodzaje trafności to: treściowa (pojęcia składowe jako próbki cech zjawiska); wewnętrzna (skala odpowiada założonej koncepcji, zawiera wszystkie aspekty, jakie z punktu widzenia wiedzy i doświadczenia badacza lub znajomości teorii są związane pojęciem); fasadowa (odmiana trafności treściowej, ale opartej na ocenie badacza); czynnikowa (oparta na analizie czynnikowej) [Sagan 1998: 90–95]. Wymienia się też trafność prognostyczną i diagnostyczną¹⁰.

KONCEPCJA SKALI AKCEPTACJI BEZROBOCIA (SAB)

Skala Akceptacji Bezrobocia (SAB)¹¹ została skonstruowana w celu pomiaru postaw wobec bezrobocia, głównie w rozumieniu akceptacji (dopuszczania) obecności tego zjawiska na rynku pracy i percepcji jego powiązań z ważnymi

⁹ Autorzy podkreślają, że słuszność założenia o poziomie interwałowym jest trudna do weryfikacji, ale to kontinuum z pewnością nie posiada naturalnego punktu zerowego.

¹⁰ Trafność prognostyczna identyfikuje związek między wynikiem uzyskanym za pomocą danej skali a kryterium zewnętrznym po upływie czasu. Trafność diagnostyczna także jest oparta na kryterium zewnętrznym, ale zastosowanym w tym samym czasie. Mogą nim być rezultaty otrzymane za pomocą innych skal, mierzących podobne cechy (wysoka korelacja między wynikami skal to wysoka trafność zbieżna) i skal mierzących inne cechy (niska korelacja to wysoka trafność dyskryminacyjna) [Sagan *ibidem*: 94].

¹¹ Opracowana forma skali odwołuje się do podobnie nazwanych narzędzi, chociaż składających się z innych zestawów stwierdzeń [por.: Skarżyńska, Daab 1993; Reszke 1995]. Finalny zbiór stwierdzeń powstał w procesie doboru, testowania i modyfikowania kategorii, pochodzących z wielu źródeł.

obszarami życia społecznego¹². W tym miejscu trzeba jednak podkreślić kilka kwestii, istotnych z punktu widzenia oceny całości przedsięwzięcia. Po pierwsze, zastosowano ją w kilku projektach badawczych, których koncepcje i przedmiot miały znacznie szerszy zakres niż problematyka bezrobocia. Za wspólny mianownik można uznać zagadnienia wartości pracy, wykształcenia i zawodu oraz recepcji sytuacji na rynku pracy. Po drugie, badania te były realizowane w odmiennych teoretycznie zbiorowościach i na przestrzeni kilkunastu lat. W tym okresie dokonywały się nie tylko przekształcenia sytuacji na rynku pracy w Polsce, lecz także zmiany świadomościowe, dotyczące znaczenia pracy i wykształcenia oraz możliwości wpływu jednostek na kształtowanie własnej pozycji zawodowej czy ekonomicznej. Procesy merytokratyzacji porządku społecznego tworzyły nowe ramy percepcji zjawiska bezrobocia. Po trzecie, na koncepcji skali zaważył fakt, że początkowo przygotowano ją dla potrzeb badań skierowanych do studentów. Mimo że celem posłużenia się narzędziem było określenie nastawienia wobec bezrobocia i jego wielowymiarowych konsekwencji w kontekście wartościowania pracy czy wykształcenia, to istotną rolę odegrały też dostępne wówczas wyniki badań. Wskazywały one, że wśród wykształconych młodych ludzi może występować podatność na tzw. ideologię bezrobocia¹³. Stąd też rodzaj przyjętych założeń, nazwa skali (SAB) i jej kierunek.

Po raz pierwszy narzędzie zastosowano w 1998 r. w badaniach 843 studentów studiów stacjonarnych wszystkich wydziałów Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej (dalej: UMCS). Po modyfikacji koncepcji badawczej, w latach 2000–2001 wykonano badania wśród studentów kilku lubelskich uczelni: UMCS, Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, Akademii Rolniczej i Politechniki Lubelskiej (PL). Łącznie próby liczyły 2296 respondentów¹⁴. Następnie skala

---

¹² Pojęcie postawy jest tu rozumiane za S. Nowakiem [1973: 23] jako: „[...] ogół względnie trwałych dyspozycji do oceniania [...] przedmiotu i emocjonalnego nań reagowania oraz ewentualnie towarzyszących tym emocjonalno-oceniającym dyspozycjom względnie trwałych przekonań o naturze i własnościach tego przedmiotu i względnie trwałych dyspozycji do zachowania się wobec tego przedmiotu”. Przyjęto, że komponent emocjonalno-oceniający ma podstawowe znaczenie, a posiadanie dokładnej wiedzy o przedmiocie nie jest konieczne. Najtrudniej mierzalny jest komponent zachowań. Zdaniem autora postawę można traktować jako zmienną, której atrybutywnie ujmowane cechy są wartościami [Ibidem: 27].

¹³ Ogólnie ujmując, chodzi o rodzaj przekonania, że bezrobocie może pełnić korzystne funkcje (np. sprzyjać wzrostowi etyki pracy i zaangażowania), a źródłem braku pracy są niedobory odpowiednich kwalifikacji i postaw pracobiorców. Założenia te nawiązują do koncepcji i badań I. Reszke [ibidem].

¹⁴ Badania wykonano w ramach grantu przyznanego autorce przez Prorektora UMCS ds. Badań Naukowych i Współpracy z Zagranicą. Pobrane próby miały charakter losowo-warstwowo-pro-

została wykorzystana w trzech projektach skierowanych do osób pracujących. Dwa z nich objęły przedsiębiorców: lata 2002–2003 – 739 respondentów (dalej: P1)¹⁵, 2011 r. – 652 respondentów (P2). Trzeci wykonano w roku 2004 wśród 359 osób zatrudnionych w charakterze pracowników najemnych (PN)¹⁶. W wymienionych badaniach dokonano replikacji wybranych elementów koncepcji badawczej i wskaźników, w tym przedmiotowego pytania wskaźnikowego – skali Likerta. Powtarzanie pomiaru dostarczyło materiału do opisu postaw wobec bezrobocia, ale i do oceny użyteczności tego rodzaju narzędzia. Przy czym za każdym razem wracał dylemat, czy utrzymywać formę skali, mimo czynników różnicujących projekty i badane zbiorowości¹⁷, upływu czasu, przeobrażeń rzeczywistości społeczno-gospodarczej i obserwowanych w społeczeństwie przewartościowań dotyczących sfery pracy. Jednak nawet stosunkowo niewielkie zmiany pytań kwestionariuszowych mogą spowodować trudne do oszacowania konsekwencje w zakresie udzielanych odpowiedzi, co utrudnia analizę porównawczą. Ostatecznie zachowano pierwotną formę pytania i tym samym skali.

PODSTAWY POMIARU I BUDOWA PYTANIA WSKAŹNIKOWEGO

Definicja nominalna postawy określonej mianem SAB została przygotowana w taki sposób, by umożliwiała przejście do definicji operacyjnej. Obiektem postawy było zjawisko bezrobocia, jego właściwości, przyczyny i skutki, zarówno w wymiarze indywidualnym, jak i społecznym. Wyodrębniono konteksty: psy-

---

porcjonalny, podstawą doboru były zbiorowości studentów IV roku studiów dziennych wszystkich wydziałów i kierunków studiów. Jednostką doboru próby były grupy ćwiczeniowe, a techniką badań – ankieta audytoryjna.

¹⁵ Określenie „przedsiębiorcy” jest używane w ogólnym rozumieniu. Odnosi się do faktu założenia i prowadzenia własnej firmy, ale abstrahuje od jej wielkości, formy działalności i skali ekonomicznej. Zgodnie z kryteriami ilościowymi należałoby posługiwać się mianem „mikroprzedsiębiorcy”. Próby losowe zostały przygotowane przez Urząd Statystyczny w Lublinie na podstawie rejestru REGON, ale z powodu licznych problemów w realizacji wykonane próby nie spełniały warunków reprezentatywności. W wypadku P1 terenem badań było województwo lubelskie (technika – wywiad kwestionariuszowy), w P2 zaś – Lublin (ankieta roznoszona).

¹⁶ Projekt ten, podobnie jak badania przedsiębiorców, wykonano w ramach badań statutowych Instytutu Socjologii UMCS. Zastosowano dobór nielosowy, a technika to ankieta roznoszona. Badania zrealizowano na terenie województwa lubelskiego, głównie w powiecie białskim.

¹⁷ Struktury płci okazały się zróżnicowane, a odsetek kobiet wyniósł odpowiednio: UMCS – 64,9%; PL – 25,1%; PN – 61,2%; P1 – 43,8%; P2 – 51,4%. Respondentów cechował też relatywnie wysoki poziom wykształcenia. Udział osób z wyższym wykształceniem (poza oczywistą sytuacją studentów) to: PN – 49,6%; P1 – 29,4%; P2 – 50,9% (w tym 12,8% licencjackie).

chologiczny, etyczny, ekonomiczny, porządku prawnego i merytokracyjnego, sytuacji pracy i zasobów pracy. Jednak, jak już zaznaczono, koncepcja skali była implikacją ogólnej koncepcji badań, w której kluczowe miejsce zajmowały problemy wartości pracy i jej funkcji. Uwzględniono to, konstruuując i operacjonalizując kategorie SAB. Ponadto kierowano się zasadą, by elementy wypełniające treść cechy charakteryzowały wymiary jakościowe, ale i zachowywały pewne kontinuum postrzegania obiektu postawy (aspekty pozytywne – negatywne). Pytanie wskaźnikowe zbudowano w formie tabeli, która zawierała zestaw 11 stwierdzeń. W celu pomiaru intensywności „zgody” ze stwierdzeniami zastosowano skalę pięciostopniową, a wartości opisano werbalnie i liczbowo: 5 – zdecydowanie tak; 4 – raczej tak; 3 – ani tak, ani nie; 2 – raczej nie; 1 – zdecydowanie nie¹⁸.

Logika pytania i zasady udzielania odpowiedzi odwoływały się do stopnia akceptacji, zatem celem procedury było przedstawienie respondentom spójnego opisu werbalnego i liczbowego, co sprzyjało komunikacji i standaryzacji pomiaru. Poprzestanie na słownym opisie wartości rodzi dylematy dotyczące poziomu pomiaru. Ma on zasadniczo charakter porządkowy, ponieważ sam fakt dodania opisu liczbowego nie sprawia, że pomiar nabiera wymiaru ilościowego, a zmienna – własności addytywnych. Liczby mogą być przecież użyte jako oznaczenia, symbole. W praktyce przedstawiania zasad budowy skali Likerta (sumowanych ocen!) ten kluczowy problem – uwarunkowania zakresu działań statystycznych przez osiągnięty poziom pomiaru¹⁹ – jest na ogół przemilczany. Kolejna kwestia dotyczy reguły, że po etapie udzielania odpowiedzi przez respondentów następuje proces prowadzenia operacji na danych. Założonym efektem jest zmienna jednowymiarowa. Jednak uzyskuje się nową konstrukcję w postaci indeksu sumatywnego, przybierającego r wartości, z których każda odpowiada jakiejś konfiguracji składników. Warto zauważyć, że punktem wyjścia jest konstrukt,

---

¹⁸ W badaniach przedsiębiorców (2011 r.) wartość środkową opisano: „trudno powiedzieć (ani tak, ani nie)”.

¹⁹ Na problemy powiązania poziomów pomiaru i technik statystycznych, w tym dylematów posługiwania się pomiarem porządkowym, wskazuje wielu autorów. Omawiając zagadnienia relacji między działaniami operacyjnymi a działaniami statystycznymi (matematycznymi), zaleca się doskonalenie procedur pomiaru, a nie nieadekwatne korzystanie z technik statystycznych [Błałock 1975: 28–32]. Złożoność kwestii oddaje zestawienie argumentacji zwolenników i przeciwników stanowiska dotyczącego znaczenia liczb stosowanych w pomiarze porządkowym i możliwości obliczania średniej arytmetycznej, wariancji, testu t czy testów F [Francuz, Mackiewicz 2005: 387–394]. Jest to zresztą problem bardziej ogólnej natury, który ma wielowymiarowe konsekwencje w wypadku stosowania skal szacunkowych [Brzezińska, Brzeziński 2011: 373n.].

który bardziej nawiązuje do idei własności czy zmiennej ukrytej²⁰. Cecha podlega konceptualizacji, przyjmuje się założenia o kierunku postawy i kontinuum nastawienia, a dalej dokonuje się operacjonalizacji, ale powstaje problem interpretacji finalnej postaci skali.

ANALIZA ZMIENNOŚCI, JEDNOWYMIAROWOŚCI I MOCY DYSKRYMINACYJNEJ

Zmienność odpowiedzi dotyczących poszczególnych pozycji skali (zawartych w pytaniu) w każdej z badanych zbiorowości została wstępnie oszacowana na podstawie frakcji procentowych, a następnie miar zmienności (tab. 1). Ogólnie rzecz biorąc, można zauważyć podobne tendencje w reakcjach na wymienione pozycje skali i zbliżoną zmienność odpowiedzi. Najczęściej zgadzano się ze stwierdzeniami wiążącymi bezrobocie z negatywnymi skutkami takimi jak: pauperyzacja, poczucie wykluczenia, marnotrawienie zasobów społeczeństwa, przestępczość. Zgodność w odrzucaniu zdań dotyczyła przede wszystkim lenistwa jako przyczyny braku pracy. Tabela zawiera bardzo obszerny zestaw danych, który na poziomie pojedynczych projektów umożliwia wieloaspektową analizę przeko-
nań oraz wykorzystanie własności składników w opisie i interpretacji zmiennej złożonej SAB. Z perspektywy zadań analizy porównawczej ta forma prezentacji wyników, wobec zakresu i nasycenia danymi, stanowi niedogodność. Włączenie miar tendencji centralnej i rozproszenia nie eliminuje wszystkich trudności²¹. Korzyści posługiwania się zmienną syntetyczną wydają się więc oczywiste.

---

²⁰ Wskazuje się, że kategoria zmiennych ukrytych ma wielu zwolenników, ale i przeciwników. Różnice stanowisk przyjmują szersze uzasadnienia niż tylko odrębność charakteru, koncepcji czy metod w naukach społecznych i przyrodniczych. Dyskusje obejmują też rolę teorii i rozwój orientacji empirycystycznej w socjologii. Proponuje się, by posługiwać się pojęciami zdefiniowanymi „wyłącznie lub częściowo w terminach własności ukrytych” lub konstrukcjami hipotetycznymi [Nowak 1985: 75].

²¹ Odmienność badanych zbiorowości i niespełnienie warunków reprezentatywności nie daje podstaw stosowania standaryzowanych procedur porównywania rezultatów powtórzenia pomiaru za pomocą SAB.

TABELA 1. Charakterystyka zmienności odpowiedzi – zestawienie porównawcze

Czy zgadza się pan/pani z następującymi stwierdzeniami? (dane w %)						Miary	
Kategorie	Zdecydowanie tak	Raczej tak	Ani tak, ani nie	Raczej nie	Zdecydowanie nie	Średnie	Odch. stand.
1. Bezrobocie mobilizuje ludzi do działania, do aktywności w życiu							
UMCS 2001	6,2	18,7	8,2	39,0	27,9	2,36	1,24
Politechnika Lub. 2001	5,3	22,9	24,2	30,8	16,8	2,69	1,15
Pracownicy najemni 2004	10,9	23,8	24,3	20,1	20,9	2,84	1,30
Przedsiębiorcy 2002–2003	7,7	23,5	23,2	26,5	19,1	2,74	1,23
Przedsiębiorcy 2011	4,7	19,6	30,8	28,5	16,4	2,68	1,10
2. Bezrobocie sprawia, że ludzie bardziej szanują pracę							
UMCS 2001	15,4	50,9	6,6	19,0	8,1	3,46	1,19
Politechnika Lub. 2001	23,1	48,4	14,4	10,1	4,0	3,77	1,04
Pracownicy najemni 2004	40,9	37,3	10,2	6,8	4,8	4,03	1,10
Przedsiębiorcy 2002–2003	27,7	42,0	13,2	11,1	6,0	3,74	1,15
Przedsiębiorcy 2011	13,1	39,8	19,9	19,6	7,6	3,31	1,15
3. Bezrobocie pozbawia ludzi i ich rodziny środków do życia							
UMCS 2001	58,0	29,8	1,6	4,1	6,5	4,28	1,13
Politechnika Lub. 2001	59,8	27,7	5,8	1,6	5,1	4,36	1,03
Pracownicy najemni 2004	85,0	11,6	2,3	0,6	0,5	4,80	0,56
Przedsiębiorcy 2002–2003	76,0	17,9	3,4	1,1	1,6	4,66	0,75
Przedsiębiorcy 2011	61,2	25,8	6,4	3,0	3,6	4,38	0,99
4. Bezrobocie to brak wykorzystania potencjału pracy społeczeństwa							
UMCS 2001	31,2	40,5	12,4	10,4	5,5	3,82	1,15
Politechnika Lub. 2001	33,3	41,9	16,8	5,1	2,9	3,98	0,98
Pracownicy najemni 2004	46,9	26,9	15,4	6,7	4,1	4,06	1,12
Przedsiębiorcy 2002–2003	39,3	35,2	17,7	5,2	2,6	4,03	1,01
Przedsiębiorcy 2011	29,4	37,5	26,7	4,7	1,7	3,88	0,94
5. Bezrobocie dotyczy ludzi leniwych							
UMCS 2001	4,9	8,8	5,1	32,1	49,1	1,88	1,15
Politechnika Lub. 2001	3,7	10,4	20,2	32,7	33,0	2,19	1,12
Pracownicy najemni 2004	3,1	6,6	9,7	21,9	58,7	1,74	1,08
Przedsiębiorcy 2002–2003	5,1	8,7	11,6	29,6	45,0	1,99	1,17
Przedsiębiorcy 2011	11,8	17,4	32,8	26,5	11,5	2,91	1,17
6. Bezrobocie dotyczy ludzi słabo wykształconych							
UMCS 2001	6,5	28,0	8,0	35,2	22,3	2,61	1,28
Politechnika Lub. 2001	4,3	29,5	26,3	22,3	17,6	2,81	1,16
Pracownicy najemni 2004	5,4	19,0	15,0	24,1	36,5	2,33	1,29
Przedsiębiorcy 2002–2003	4,3	23,5	17,2	29,1	25,9	2,51	1,22
Przedsiębiorcy 2011	5,0	23,2	28,5	30,0	13,3	2,77	1,10
7. Bezrobocie to łamanie prawa człowieka do pracy							
UMCS 2001	18,1	32,8	17,1	21,3	10,7	3,26	1,28
Politechnika Lub. 2001	21,9	30,5	30,5	11,8	5,3	3,52	1,12

TABELA 1 cd.

Czy zgadza się pan/pani z następującymi stwierdzeniami? (dane w %)						Miary	
Kategorie	Zdecydowanie tak	Raczej tak	Ani tak, ani nie	Raczej nie	Zdecydowanie nie	Średnie	Odch. stand.
Pracownicy najemni 2004	41,9	21,5	17,9	7,9	10,8	3,76	1,35
Przedsiębiorcy 2002–2003	36,8	24,9	20,3	10,7	7,3	3,73	1,26
Przedsiębiorcy 2011	11,1	18,9	30,3	23,9	15,8	2,85	1,22
8. Bezrobocie wpływa na wzrost przestępczości							
UMCS 2001	35,8	43,7	9,1	7,0	4,4	3,99	1,06
Politechnika Lub. 2001	48,1	36,8	8,5	4,2	2,4	4,24	0,95
Pracownicy najemni 2004	72,0	22,3	3,4	2,0	0,3	4,64	0,67
Przedsiębiorcy 2002–2003	59,3	32,0	5,5	2,0	1,2	4,46	0,79
Przedsiębiorcy 2011	33,1	38,9	18,3	7,2	2,5	3,93	1,01
9. Bezrobocie sprawia, że ludzie czują się niepotrzebni, mało wartościowi dla społeczeństwa							
UMCS 2001	36,6	43,3	9,2	8,2	2,7	4,03	1,02
Politechnika Lub. 2001	32,1	47,2	14,6	4,8	1,3	4,04	0,88
Pracownicy najemni 2004	52,6	29,7	11,1	5,7	0,9	4,27	0,93
Przedsiębiorcy 2002–2003	48,2	38,8	8,7	3,2	1,1	4,30	0,84
Przedsiębiorcy 2011	36,0	41,0	15,7	5,6	1,7	4,04	0,95
10. Bezrobocie daje ludziom dużo wolnego czasu, mogą nic nie robić i korzystać z zasiłków							
UMCS 2001	10,7	22,0	11,6	26,3	29,5	2,58	1,38
Politechnika Lub. 2001	9,6	17,9	27,7	23,7	21,1	2,71	1,25
Pracownicy najemni 2004	12,0	9,7	19,4	26,0	32,9	2,42	1,35
Przedsiębiorcy 2002–2003	9,5	13,1	26,4	25,3	25,7	2,56	1,26
Przedsiębiorcy 2011	15,4	25,6	27,5	22,7	8,8	3,16	1,20
11. Pewien poziom bezrobocia jest w gospodarce potrzebny							
UMCS 2001	11,7	24,8	24,8	20,7	18,0	2,92	1,28
Politechnika Lub. 2001	7,5	17,7	28,2	29,5	17,1	2,69	1,17
Pracownicy najemni 2004	12,3	17,9	18,0	23,6	28,2	2,62	1,38
Przedsiębiorcy 2002–2003	11,2	29,6	18,8	23,9	16,5	2,95	1,28
Przedsiębiorcy 2011	10,7	22,1	26,3	23,5	17,4	2,85	1,25

Uwagi: Tabela zawiera dane zebrane na podstawie odpowiedzi respondentów (przed nadaniem punktacji, zgodnej z przyjętym kierunkiem postawy). Kolejność umieszczenia stwierdzeń jest zgodna z ich kolejnością w pytaniu. Podano miary: średnie arytmetyczne, odchylenia standardowe.

Źródło: Badania i opracowanie własne.

Podstawę dalszych operacji stanowiły dane. Ustalono punktację odpowiedzi w zakresie każdego stwierdzenia, zgodnie z definicją i ogólnym kierunkiem postawy (im wyższa liczba punktów, tym wyższy stopień akceptacji). W zestawie (por. tab. 1) wystąpiło sześć pozycji wskazujących na pozytywne aspekty bezrobocia, które wiązały to zjawisko z aktywizacją i wzrostem morale (1, 2), uznawały brak pracy za efekt niedoborów wykształcenia i odpowiednich postaw

oraz skłonności do życia na koszt społeczeństwa (5, 6, 10), traktowały bezrobocie jako własność gospodarki rynkowej (11). Odpowiedzi punktowano: zdecydowanie tak – 5, raczej tak – 4, ani tak, ani nie – 3, raczej nie – 2, zdecydowanie nie – 1. W stwierdzeniach opisujących aspekty negatywne, odnoszące się do ekonomicznych, psychologicznych i społecznych skutków braku pracy (3, 4, 7, 8, 9), zastosowano odwrotną punktację, zaczynając od 1 dla „zdecydowanie tak”, a kończąc na 5 dla „zdecydowanie nie”.

Tok postępowania przygotowawczego związanego z budową skali był w poszczególnych projektach autonomiczny. Obliczano sumy uzyskane przez każdego z respondentów, tworzone skontrastowane grupy (górne i dolne ćwiartki) i przeprowadzano analizę różnic między średnimi ocen dla każdego stwierdzenia. Już w rezultacie badań wstępnych (1998 r.) do skali zakwalifikowano wyłącznie te stwierdzenia, które cechowało istotne statystycznie zróżnicowanie odpowiedzi osób z grup kontrastowych. Analizy wykonane na podstawie danych potwierdzały moc dyskryminacyjną 11 pozycji skali we wszystkich projektach. W wypadku studentów (obu uczelni) i przedsiębiorców (w obu badaniach) dwie pozycje skali charakteryzowało największe zróżnicowanie między średnimi grup „dolnych” i „górných”. To przede wszystkim kwestie prawa do pracy (7) i niechęci do pracy (5). Jednak można też wyodrębnić inne pozycje o dużej mocy dyskryminacji, które są ważne z punktu widzenia interpretacji wyników na temat interioryzacji zasad merytokracyjnych i umiejętności skutecznego działania w warunkach rynku pracy. Testowanie danych z badań przedsiębiorców i pracowników najemnych wskazało na czynnik wykształcenia (pozycja 6), a w zbiorowości przedsiębiorców i studentów była to również pozycja 11 (akceptacja reguł gospodarki rynkowej). We wszystkich próbach najsłabszą siłę miała pozycja 2. Warto zauważyć, że standardowo stosowana analiza mocy dyskryminacji może oznaczać, iż kryterium empiryczne i statystyczne w większym stopniu zadecyduje o ostatecznym zbiorze elementów skali niż kryterium definicyjne. Sprawdzanie jednowymiarowości przyniosło podobne rezultaty we wszystkich próbach²². Dodatkowo wykorzystano kryteria: treściowe; powiązanie każdej pozycji skali ze zmienną syntetyczną (SAB); analizę wielozmiennową, polegającą na sprawdzeniu macierzy korelacji w zbiorach 11 pozycji skali i ocenie śródkorelacji.

Na tym etapie należy ponownie odwołać się do analizy porównawczej. Zaobserwowano, że występują zbieżności między projektami, które obejmują: dominujące pozycje skali (najsilniejsze powiązanie z ogólnym wynikiem skali,

²² Każdą pozycję składową cechowało istotne statycznie powiązanie ze zmienną SAB (w każdym projekcie).

poziom współczynników przekraczał 0,4, przy $p < 0,01$) – łamanie prawa do pracy (7) i kwestię braku chęci do pracy (5); stwierdzenia o najsłabszych rejestrach powiązań z ogólnym wynikiem (skala) – wzrost szacunku wobec pracy (2), utrata dochodów (3), niewykorzystanie zasobów pracy społeczeństwa (4). W wypadku dwóch ostatnich stwierdzeń oceny charakteryzowała stosunkowo mała zmienność i niska moc dyskryminacji. Po uzupełnieniu analizy własności liczbowo wymiernych przez analizę kryteriów jakościowych, odnoszących się do wymienionych tu składników skali, można zauważyć wspólny, zasadniczy kontekst postaw. Są nim fundamentalne funkcje pracy, które definiują jej wartość i przesądzają o generalnie niskiej akceptacji zjawiska bezrobocia, zarówno na poziomie indywidualnym, jak i mikro- czy makrospołecznym²³.

KONSTRUKCJA ZMIENNEJ SAB I WYNIKI WSTĘPNE

W każdym z opisywanych tu badań empirycznych procedury przygotowania wartości skali w formie zmiennej jednowymiarowej implikowały dylematy, a porównanie wyników kilku projektów i ogląd całości, przyczynił się do ich wzmocnienia. Po pierwsze, możliwa do uzyskania łączna punktacja mieści się w przedziale 11–55, ale empiryczne rozkłady były wyraźnie niższe. Po zestawieniu frakcji procentowych sumowanych ocen 11 pozycji okazało się, że badani podpadają głównie pod niskie i średnie wartości zmiennej syntetycznej (tab. 2). Stawia to pod znakiem zapytania użyteczność posługiwania się normą teoretyczną, a dokładniej tak przygotowaną zmienną pięciowartościową. Po drugie, brak empirycznego nasycenia wysokich rejestrów wartości spowodował problem, jak usytuować respondentów na skali i jakie przyjąć zasady jej przygotowania do analizy zależności między zmiennymi (tab. 3). Jednym z możliwych rozwiązań, które „przywraca” czułość skali, jest dopasowanie do danych empirycznych i tzw. norma grupowa. W procesie analizy materiału pochodzącego z każdego z badań opracowywano normy uwzględniające wartość mediany, wartość środkową empirycznych szeregów rozdzielczych i wartości średnich arytmetycznych²⁴. Prowadzenie tego rodzaju operacji na danych i ich przetwarzanie łączy się z jakimś udziałem arbitralnych decyzji, zaś przyjęte rozwiązania kształtują opis

²³ Wniosek ogólny został oparty na analizach materiału pochodzącego z opisywanych tu projektów badawczych.

²⁴ Por. zasady ustalania norm w skali Likerta [Churchill *ibidem*: 418–419]. Szczegółowy opis norm grupowych przekracza ramy artykułu. Poza tym ich funkcje były związane z analizą danych w poszczególnych projektach.

statystyczny i obraz wyników. Pojawia się zatem trzecia kwestia – prawomocności normalizacji narzędzia. Jedną trudność to ustalenie wartości skali, gdy normy grupowe w kolejnych badaniach okazują się zróżnicowane. Druga ma charakter bardziej fundamentalny. Porównywanie rezultatów replikacji skali, dokonanej w różnym czasie i w odmiennych warunkach (rodzaj zbiorowości, zasady doboru prób i brak reprezentatywności, techniki zbierania danych²⁵), nie daje uprawnień do użycia procedur statystycznych, skierowanych na standaryzację wartości skali.

TABELA 2. Struktura wartości SAB na podstawie sumowanych ocen – zestawienie porównawcze pomiarów

Kategorie	Dane w %					Miary				
	1 - b. niski	2 - niski	3 - średni	4 - wysoki	5 - b. wysoki	Średnie	Odch. stand.	Q25	M	Q75
UMCS 2001	10,6	56,5	29,2	3,5	0,2	26,35	5,69	23	26	30
PL 2001	7,5	57,9	32,6	2,0	0,0	26,69	5,15	23	27	30
PN 2004	17,4	60,5	21,5	0,6	0,0	24,38	5,27	21	24	28
P1 2002–2003	14,6	59,0	25,6	0,8	0,0	25,23	5,26	22	25	29
P2 2011	5,2	42,4	48,0	4,4	0,0	28,57	5,27	25	29	32
Przedziały	11-19	20-28	29-37	38-46	47-55	-	-	-	-	-

Uwagi: Braki danych usuwano przypadkami, mierzono wyłącznie postawy osób, które oceniły każde z 11 stwierdzeń. Utworzono zmienną jednowymiarową, pięciwartościową (1–5). Uzyskane wielkości sum: minimalne to 11 (wyjątek to P2 – 14), a maksymalne to odpowiednio: UMCS – 51; PL – 43; PN – 41; P1 – 39; P2 – 46). Podano miary: średnie arytmetyczne, odchylenia standardowe, mediany (M) i kwantyle (Q).

Źródło: Badania i opracowanie własne.

TABELA 3. Struktura wartości SAB zastosowana w analizie – zestawienie porównawcze²⁶

Kategorie	Bardzo niski	Niski	Średni
UMCS 2001	25,0	42,1	32,9
PL 2001	20,9	44,0	35,1
PN 2004	36,9	40,7	22,4
P1 2002–2003	29,4	44,2	26,4

²⁵ Ogólnie rzecz biorąc, badania reprezentują typ badań surveyowych, w których stosuje się „standaryzowane techniki interrogacyjne” [Lutyński 1994: 264]. Wspólną własnością było posłużenie się kwestionariuszami badawczymi o wyższym stopniu standaryzacji, ale różniła się sytuacja zbierania danych.

²⁶ Dysponowanie zmienną pięciwartościową (i zrównoważoną) jest korzystniejsze. Zwiększa czułość skali, jest spójne z logiką budowy pytania skierowanego do respondentów i z logiką pomiaru. Nie zawsze jednak poprawia warunki analizy statystycznej, zwłaszcza w przypadku niewielkich liczebnie prób.

TABELA 2 cd.

Kategorie	Bardzo niski	Niski	Średni
P2 2011	12,6	34,8	52,6
Przedziały punktowe	11–22	23–28	29 i więcej

Uwagi: Dla celów analizy można przyjąć inną konwencję opisu wartości, typu: niski, średni, wysoki (stopień). W tym wypadku chodziło o podkreślenie usytuowania respondentów w stosunku do założonych wartości SAB.

Źródło: Badania i opracowanie własne.

W celu zestawienia konstruktów z efektami pomiarów wykonano analizę czynnikową (tab. 4)²⁷. Zastosowanie tej metody nie należy do łatwych, zwłaszcza w wymiarze interpretacyjnym, a porównanie rezultatów kilku projektów zwiększa zakres trudności. Zadanie skierowano tu przede wszystkim na uchwycenie reguł organizujących złożoną strukturę pozycji skali. Jak się okazało dominują trzy aspekty, swoiste osie główne określające sposoby postrzegania bezrobocia. Pierwszy jest definiowany przez negatywne skutki indywidualne i społeczne (wykluczenie społeczne, pozbawienie prawa do pracy, patologie). Drugi to czynnik deficytu zasobów jednostek aktywnych na rynku pracy (wykształcenie, pracowitość, odpowiedzialność za własne utrzymanie). Trzeci to czynnik wzrostu aktywności i wartości pracy²⁸. Ponieważ koncepcja skali opierała się na tych kryteriach i to one formują percepcję zjawiska bezrobocia (empiryczne odwzorowanie i podobieństwo reguł we wszystkich badanych zbiorowościach), uznano to za przejaw trafności skali na poziomie elementów składowych.

²⁷ Jeśli chodzi o skalę Likerta, analiza czynnikowa jest na ogół wykorzystywana w celu zredukowania liczby pozycji skali, gdy np. do początkowego zestawu weszła zbyt duża liczba stwierdzeń [Sagan *ibidem*: 90]. Tu jednak posłużono się analizą czynnikową jako metodą badania wewnętrznych związków między wskaźnikami, poszukiwania zmiennych ukrytych i krystalizacji założeń teoretycznych [Białock *ibidem*: 431n.].

²⁸ Jest to bardziej adekwatne określenie niż funkcje higieniczne bezrobocia, które jest nieco zdezaktualizowane. W obecnych warunkach rynku pracy wysokie bezrobocie sprzyja raczej zjawisku „nadwartości” faktu posiadania pracy, nawet gdy ważne potrzeby pracownicze są niezaspokojone.

TABELA 4. Analiza czynnikowa zbiorów elementów składowych skali – zestawienie porównawcze

Pozycje skali (stwierdzenia)		UMCS 2001			PL 2001				
		I	II	III	I	II	III		
1.	B. mobilizuje ludzi do działania...	-0,06	0,79	0,02	-0,07	0,07	0,83		
2.	B. sprawia, że ludzie bardziej szanują pracę	0,09	0,82	-0,11	0,23	0,02	0,77		
3.	B. pozbawia ludzi [...] środków do życia	0,50	0,05	-0,19	0,57	0,07	0,05		
4.	B. to brak wykorzystania potencjału pracy...	0,55	-0,01	-0,21	0,59	0,05	-0,08		
5.	B. dotyczy ludzi leniwych	-0,18	0,02	0,68	-0,12	0,79	0,12		
6.	B. dotyczy ludzi słabo wykształconych	0,09	0,12	0,68	0,03	0,68	0,13		
7.	B. to łamanie prawa człowieka do pracy	0,64	-0,13	-0,18	0,62	-0,34	-0,05		
8.	B. wpływa na wzrost przestępczości	0,69	-0,05	0,19	0,69	-0,02	0,16		
9.	B. sprawia, że ludzie czują się niepotrzebni...	0,71	0,02	0,07	0,64	-0,14	-0,06		
10.	B. daje ludziom dużo wolnego czasu...	-0,09	-0,14	0,61	-0,04	0,64	-0,11		
11.	Pewien poziom b. jest [...] potrzebny	-0,19	0,37	0,33	-0,30	0,04	0,34		
Wariancja wyjaśniana		2,04	1,49	1,57	2,12	1,65	1,47		
Udział		0,19	0,14	0,14	0,19	0,15	0,13		
Pozycje	Pracownicy najemni 2004			Przedsiębiorcy 2002–2003			Przedsiębiorcy 2011		
	I	II	III	I	II	III	I	II	III
1	-0,06	-0,18	0,77	0,07	0,06	-0,79	0,01	0,01	0,77
2	0,06	0,04	0,81	-0,13	-0,12	-0,80	0,07	-0,12	0,79
3	0,25	0,26	0,28	-0,41	-0,15	-0,15	0,69	-0,05	-0,07
4	0,58	-0,14	0,09	-0,54	0,01	-0,06	0,60	0,06	0,05
5	-0,28	-0,71	-0,02	0,07	0,79	0,03	-0,05	0,83	-0,00
6	-0,02	-0,70	0,21	0,02	0,71	-0,13	0,01	0,63	0,31
7	0,69	0,12	0,13	-0,77	-0,13	0,00	0,57	-0,30	-0,05
8	0,64	0,10	-0,14	-0,68	0,07	0,14	0,68	0,19	-0,12
9	0,75	0,14	-0,02	-0,76	-0,13	0,03	0,65	-0,17	0,11
10	0,07	-0,64	-0,23	0,10	0,67	0,24	-0,04	0,76	-0,12
11	-0,02	-0,49	0,08	0,29	0,31	-0,23	-0,13	0,23	0,47
Wariancja wyjaśniana		1,94	1,81	1,48	2,21	1,75	1,45	2,08	1,88
Udział		0,18	0,16	0,13	0,20	0,16	0,13	0,19	0,17

Uwagi: Zastosowano metodę głównych składowych (*Principal Components*) z rotacją *Varimax* znormalizowaną. Pełne brzmienie stwierdzeń w tab. 1; skrót: B – bezrobocie.

Źródło: Badania i opracowanie własne.

ANALIZA PORÓWNAWCZA NA PODSTAWIE ZASTOSOWANIA ZMIENNEJ SAB

Rezultaty projektów zrealizowanych we wszystkich badanych zbiorowościach wskazują na stosunkowo niewielkie obszary społecznego przyzwolenia na istnienie bezrobocia²⁹. Wydaje się, że postawy mają względnie stałe własności, ukierunkowanie i nasilenie na przestrzeni tych kilkunastu lat, mimo wystąpienia licznych czynników, które powinny były spowodować zróżnicowanie (zewnętrzne, rynkowe; warunki powtarzania pomiaru). Jak już zaznaczono, występuje tu kilka kategorii problemów. Jeden dotyczy niedoreprezentowania założonych wartości pozytywnych skali i zasad stosowania SAB w analizie zależności między zmiennymi. Drugi to kwestia niewypełnienia warunków standaryzacji powtarzanych pomiarów i normalizacji narzędzia. Trzeci to możliwości analizy porównawczej (*ex post*) w warunkach zastanych. Każdy z nich jest na tyle złożony, że wymaga w zasadzie oddzielnego opracowania. A chociaż są to kwestie ważne, łączące się z normatywnymi regułami realizacji badań surveyowych, to ich (techniczne) rozwiązanie nie gwarantuje osiągnięcia znaczących rezultatów. W wypadku badań socjologicznych kluczową rolę odgrywa kontekst interpretacji wyników, zarówno teoretyczny, jak i metodologiczny. Przy tym na efekty badań wpływają też czynniki zewnętrzne wobec procesu badawczego, które pozostają poza kontrolą badacza.

Na podstawie całościowego oglądu wyników można sformułować kilka konkluzji. I tak analiza zależności między zmiennymi takimi jak poziom wykształcenia i wiek a postawami mierzonymi za pomocą SAB nie daje jednoznacznych podstaw do stwierdzenia o zwiększonej podatności młodych, wykształconych ludzi na tzw. ideologię bezrobocia³⁰. Zaobserwowane prawidłowości w układach zmiennych dotyczą zresztą nie tyle powiązań SAB z pojedynczymi zmiennymi, ile z pewnymi syndromami cech. Najbardziej charakterystyczny jest rzeczywiście definiowany na podstawie poziomu i rodzaju wykształcenia oraz kategorii zawodów. Ale dopiero w połączeniu z orientacjami na określone wartości w sferze pracy tworzy on kontekst decyzji edukacyjnych i zawodowych oraz percepcji mechanizmów rynku pracy. Implikuje więc zróżnicowanie nastawienia także

²⁹ Warto zaznaczyć, że problemy niedoborów miejsc pracy lokalizowano głównie po stronie nieprawidłowych rozwiązań systemowych, polityki społeczno-ekonomicznej i działań rządu, które nie sprzyjają racjonalnemu zagospodarowaniu zasobów ludzkich.

³⁰ Upływ czasu, przeobrażenia rzeczywistości społeczno-gospodarczej w Polsce, a także obserwowane na podstawie badań zmiany postaw wobec pracy zweryfikowały wiele poglądów na temat zjawiska bezrobocia, występujących w literaturze przedmiotu z lat 90. XX w.

wobec zjawiska bezrobocia. Pamiętając jednak, że poziom wykształcenia w badanych zbiorowościach był relatywnie wysoki, a respondenci reprezentowali młodsze i średnie kategorie wiekowe, to brak wypełnienia wysokich wartości SAB wzmacnia wnioski o nieakceptacji zjawiska bezrobocia. Drugi jest wyznaczany przez zmienną „płeć”, ale w rozumieniu czynnika powiązanego z szeregiem uwarunkowań karier zawodowych kobiet i ich sytuacji na rynku pracy. Można tu wymienić zarówno determinanty ról społecznych, predyspozycje czy preferowane wartości, które kształtują wybory edukacyjne i zawodowe kobiet oraz formują ich doświadczenia na rynku pracy, jak i oddziaływanie segmentacji. W spektakularny sposób ujawnia się to w postawach (tab. 5).

TABELA 5. Wartości SAB według zmiennej „płeć” (dane w %)

Kategorie	UMCS 2001		Pracownicy najemni 2004		Przedsiębiorcy 2002–2003		Przedsiębiorcy 2011	
	$C = 0,25;$ $p < 0,0001$		$C = 0,21;$ $p < 0,001$		$C = 0,14;$ $p < 0,01$		$C = 0,22;$ $p < 0,0001$	
	K	M	K	M	K	M	K	M
Bardzo niski	31,1	13,4	44,1	25,9	36,5	24,0	18,8	6,2
Niski	44,2	38,7	39,7	42,2	40,8	46,7	38,0	32,0
Średni	24,7	47,9	16,2	31,9	22,7	29,3	43,2	61,8

Uwagi: W wypadku studentów Politechniki brak zależności między zmiennymi. Zastosowane symbole: C – współczynnik kontyngencji C-Pearsona; K – kobiety, M – mężczyźni.

Źródło: Badania i opracowanie własne.

Charakterystyka powiązań zmiennej SAB w każdym z projektów przekracza ramy opracowania, tym bardziej że analizy materiału zebranego w efekcie podobnych tematycznie, ale nietożsamyh badań wskazują na specyficzne relacje w układach zmiennych³¹. Jednakże można zaobserwować występowanie tych

³¹ Na przykład wyższe wykształcenie i specjalistyczne przygotowanie zawodowe, zwłaszcza techniczne, koreluje dodatnio z wysokimi rejestrami orientacji merytokratycznej, profesjonalnej i samorealizacyjnej, a te własności zwiększają prawdopodobieństwo ponadprzeciętnych osiągnięć zawodowych i ekonomicznych. Jednak te reguły były czytelne głównie w zbiorowościach osób pracujących na własny rachunek (zwłaszcza P2), gdzie posiadanie atrakcyjnych na rynku pracy zasobów zawodowych było też powiązane z pragmatyzmem postaw. W wypadku pracowników najemnych występuje znacznie większy udział autotelicznej motywacji w sferze edukacji czy pracy, a strategie działania okazywały się mniej skuteczne. Jednak te badania wykonano na terenie powiatu bialskiego, gdzie rejestruje się jedne z najwyższych wskaźników poziomu bezrobocia, zarówno w województwie lubelskim, jak i w całej Polsce. W badaniach studentów czynnikiem różnicującym był głównie kierunek studiów, a w szerszym ujęciu – typ uczelni. W UMCS najwyższe wartości SAB wystąpiły u studentów ekonomii i prawa, a najniższe – pedagogiki, ale i osób studiujących na większości kierunków humanistycznych. Zmienna „kierunek studiów” to wskaźnik syndromu

samych kontekstów formujących postawy – z jednej strony jest to rola pracy i wykształcenia (w rozumieniu cenionych wartości), a z drugiej strony dramatycznie trudne warunki rynku pracy, których społeczna recepcja ma negatywny wymiar. Jako przykład warto podać prawidłowości zaobserwowane w zbiorowości przedsiębiorców (tab. 6).

TABELA 6. Orientacje na wartości a SAB – Przedsiębiorcy 2002–2003 (dane w %)³²

Kategorie		Skala Akceptacji Bezrobocia – wartości (stopień akceptacji)		
		Bardzo niski	Niski	Średni
Orientacja merytokratyczna $R = 0,27; p < 0,0001$	Niska	42,3	39,2	18,5
	Średnia	25,8	48,0	26,2
	Wysoka	11,0	50,3	38,7
Orientacja materialna (socjalna) $R = -0,13; p < 0,01$	Niska	25,5	43,7	30,8
	Średnia	30,7	48,5	20,8
	Wysoka	40,5	38,8	20,7
Orientacja społeczna $R = -0,20; p < 0,0001$	Niska	17,7	48,2	34,1
	Średnia	30,2	45,6	24,2
	Wysoka	40,4	40,3	19,3
Pesymizm rynkowy $R = -0,30; p < 0,0001$	Niski	17,9	44,4	37,7
	Średni	25,6	51,7	22,7
	Wysoki	52,2	36,9	10,9

Uwagi: Podano współczynnik korelacji rang R -Spearmana.

Źródło: Badania i opracowanie własne.

Relatywnie wysokie rejestry SAB łączą się z wyższym prawdopodobieństwem przyjęcia nietrywialnych reguł gospodarki rynkowej i z interioryzacją norm merytokratycznych, co jest skorelowane z posiadaniem atrakcyjnych na rynku

cech, ponieważ wykazywała powiązanie z typem środowiska pochodzenia młodzieży i z poziomem wykształcenia rodziców, różnicowała preferowane wartości w sferze pracy i motywację do studiów, oczekiwania kierowane wobec uczelni i ocenę ich realizacji, postrzeganie własnych perspektyw zawodowych.

³² Orientacje na wartości (czy wartościujące) to zmienne złożone, które zostały utworzone za pomocą baterii wskaźników. Opracowano definicje nominalne cech, a ich formy jednowymiarowe i syntetyczne służyły do identyfikacji osób o określonych typach przekonań: merytokratyczna – uznawanie wykształcenia, przygotowania zawodowego i pracy za skuteczne czynniki osiągnięcia korzystnej pozycji zawodowej oraz materialnej; materialna (socjalna) – ukierunkowanie na aspekty finansowe pracy, ale w rozumieniu strategii przetrwania, zachowania środków do życia; społeczna – definiowanie celów pracy i jej wartości na podstawie relacji społecznych, więzi, dobrej atmosfery międzyludzkiej; pesymistyczna – postrzeganie reguł aktywności zawodowej i reguł wymiany na rynku pracy (w tym zatrudnienia) przez pryzmat protekcji, układów, łamania prawa, zagrożeń. Koncepcja orientacji, metodologia i szczegółowa analiza danych zob. [Jezior 2009].

pracy zasobów zawodowych. Przede wszystkim jednak musi wystąpić czynnik umiejętności wykorzystania tych zasobów i skutecznego działania (aktywność zawodowa, ekonomiczna) oraz wskaźniki sukcesu (wymierne – np. dochody lub/i subiektywne – satysfakcja). Respondentów przypisanych do najniższych wartości SAB cechuje skłonność do postrzegania rzeczywistości przez pryzmat barier i zagrożeń, w tym patologii życia społecznego (układy i znajomości, korupcja). Na ogół są to osoby dysponujące niekorzystnymi zasobami zawodowymi i nieradzące sobie w warunkach współczesnego rynku pracy.

PODSUMOWANIE

Celem artykułu było omówienie problemów związanych z przygotowaniem skali Likerta i jej aplikacji w badaniach socjologicznych, poświęconych zagadnieniom wartości pracy, w tym postaw wobec bezrobocia. Postępowanie koncepcyjne i analityczne zostało oparte na wynikach projektów badawczych, wykonanych przez autorkę w latach 1998–2011 w województwie lubelskim, w których zastosowano Skalę Akceptacji Bezrobocia (SAB).

Z perspektywy całościowej oceny efektów tych projektów i replikacji SAB można wymienić kilka zasadniczych zalet zastosowania tego typu skali. Po pierwsze, służy ona wzmocnieniu trafności pomiaru w stosunku do posługiwania się pojedynczymi wskaźnikami. Ma to nieocenione znaczenie w badaniach zjawisk społecznych, zwłaszcza trudno dostępnych dla obserwacji, do jakich należy sfera świadomościowa. Po drugie, w formie zmiennej jednowymiarowej i syntetycznej, jako swoista wypadkowa przekonań, stanowi użyteczne narzędzie w procesie sprawdzania powiązań występujących w wielowymiarowych układach badanych zmiennych. Przy czym fakt, że zawsze można wrócić do poziomu analizy elementów składowych, sprawia, że otrzymany obraz percepcji zjawiska, w tym przypadku bezrobocia, jest bogatszy treściowo i interpretacyjnie. Po trzecie, jest dogodną podstawą analizy porównawczej wyników pochodzących z wielu projektów. Po czwarte, powtarzanie pomiaru dostarcza interesujących spostrzeżeń natury poznawczej, ale i metodologicznej oraz technicznej, związanej z zastosowaniem tego typu pytań wskaźnikowych w surveyach. Powstają warunki „badań nad badaniami”, co sprzyja doskonaleniu technik pomiarowych.

Opis SAB i historii jej zastosowania miał również na celu zwrócenie uwagi na problemy, które pojawiły się w toku pracy. Po pierwsze, sama konstrukcja skali i jej wykorzystanie w badaniach nie są tak proste, jak się twierdzi, a opracowania metodologiczne nie zawierają wielu potrzebnych wskazówek. Po drugie,

posługiwanie się zmienną w postaci syntetycznej zmniejsza zakres informacji oraz osłabia wrażliwość zmiennej w analizie powiązań w układzie zmiennych³³. Po trzecie, występują dylematy dotyczące zasad standaryzacji skali na podstawie badań niespełniających warunków reprezentatywności. Implikuje to trudności stosowania precyzyjnych miar na poziomie realizacji pojedynczego badania, a tym bardziej w sytuacji analizy porównawczej danych pochodzących z wielu pomiarów. Odnosi się to także do oceny rzetelności skali. Po czwarte, powstaje pytanie, jakie znaczenie dla ostatecznego efektu skali ma sam przedmiot postawy i kontekst problematyki badań.

Nie lekceważąc problemów, warto wymienić argumenty przemawiające na rzecz tej skali, pozostawiając na razie dylematy dotyczące jej formy i potrzeb ewentualnej modyfikacji. Po pierwsze, chociaż pełniła ona nieco inne funkcje w poszczególnych projektach, biorąc pod uwagę przedmiot badań i miejsce w układach zmiennych, to zawsze była użyteczna jako podstawa porządkowania i interpretacji złożonych konfiguracji przekonań. Po drugie, cykl projektów nie miał charakteru badań porównawczych w klasycznym w socjologii rozumieniu metody porównawczej. Podjęte *ex post* działania można w jakimś zakresie zaliczyć do metaanalizy, a całościowo ujmując – do nurtu metodologii empirycznej³⁴. Jednakże wielokrotne zastosowanie SAB i analiza porównawcza wyników, w tym reguł powiązania tej zmiennej z innymi kluczowymi zmiennymi, dowiodła występowania szeregu podobieństw między projektami. Gdyby nie puryzm metodologiczny, można by to uznać za przejaw rzetelności skali. Ów fakt, że upływ czasu, zmiana warunków społeczno-gospodarczych i różnice cech badanych zbiorowości nie znalazły proporcjonalnego odwzorowania w uzyskanych rezultatach badawczych, może mieć też inne ważne konteksty. Są to kulturowe podstawy kształtowania postaw wobec pracy, i ten rodowód sprawia, że nie dochodzi do zbyt łatwego naruszania struktur elementarnych łańcuchów aksjonormatywnych, na przykład pod wpływem bieżących zdarzeń i sytuacji. Poza wszystkim trzeba podkreślić powszechność społecznego doświadczenia bezrobocia i bardzo trudnych warunków panujących na rynku pracy w województwie lubelskim³⁵.

³³ W przypadku analizy powiązań zmiennych wyjaśniających z pojedynczymi elementami skali wystąpił większy zakres tych powiązań i ich siła (mierząc wielkością współczynników korelacji). Jednak jest to spostrzeżenie wyprowadzone wyłącznie na podstawie badań autorki.

³⁴ Jest to odwołanie do koncepcji metodologii empirycznej podanej przez A. Sułką [2002: 18–19].

³⁵ Opisane badania autorki wykazywały odwzorowanie obiektywnych mierników dotyczących bezrobocia w świadomości społecznej (przewaga negatywnych opinii na temat polityki

Przedmiotowa skala nie jest propozycją gotowego narzędzia. Zresztą, patrząc z obecnej perspektywy, można by przyjąć nieco inne rozwiązania koncepcyjne i metodologiczne. Podjęte rozważania stanowią raczej przyczynek do dyskusji na temat zastosowania skal pomiaru postaw w badaniach socjologicznych i zasad ich replikacji w kolejnych projektach i przez wielu badaczy. Wymiana doświadczeń i reguła „odkrytych kart” w prezentowaniu metodologii prowadzonych badań przyczyniłyby się do tworzenia wzorów „dobrych praktyk”, podnoszenia jakości badań socjologicznych i wzmacniania ich wartości poznawczej.

BIBLIOGRAFIA

- Błałock H.M. [1975], *Statystyka dla socjologów*, Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Brzezińska A.I., Brzeziński J.M. [2011], *Skale szacunkowe w badaniach diagnostycznych*, [w:] J. M. Brzeziński (red.), *Metodologia badań społecznych. Wybór tekstów*, Poznań: Zysk i S-ka Wydawnictwo.
- Churchill G.A. [2002], *Badania marketingowe. Podstawy metodologiczne*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Francuz P., Mackiewicz R. [2005], *Liczby nie wiedzą, skąd pochodzą. Przewodnik po metodologii i statystyce nie tylko dla psychologów*, Lublin: Wydawnictwo KUL.
- Frankfort-Nachmias Ch., Nachmias D. [2001], *Metody badawcze w naukach społecznych*, Poznań: Zysk i S-ka Wydawnictwo s.c.
- Goode W.J., Hatt P.K. [1965], *Metody pomiaru w badaniach socjologicznych*, [w:] S. Nowak (red.), *Metody badań socjologicznych*, Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Jezior J. [2009], *Społeczno-kulturowe i rynkowe czynniki kształtowania sytuacji pracy przedsiębiorców. Na podstawie badań małych firm w województwie lubelskim*, Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii-Curie Skłodowskiej.
- Likert R. [1932], *A Technique for the Measurement of Attitudes*, „Archives of Psychology” 1932, nr 140.
- Lutyński J. [1994], *Metody badań społecznych. Wybrane zagadnienia*, Łódź: Łódzkie Towarzystwo Naukowe.
- Mayntz R., Holm K., Hübner P. [1985], *Wprowadzenie do metod socjologii empirycznej*, Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Nowak S. [1973], *Pojęcie postawy w teoriach i stosowanych badaniach społecznych*, [w:] S. Nowak (red.), *Teorie postaw*, Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Nowak S. [1985], *Metodologia badań społecznych*, Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Reszke I. [1995], *Stereotypy bezrobotnych i opinie o bezrobociu w Polsce*, Warszawa: Fundacja im. Friedricha Eberta.

---

ekonomicznej państwa i nieskutecznego rozwiązywania kwestii braku pracy, nasilenie pesymistycznych nastrojów, dominacja krytycznych ocen stopnia merytokratyzacji porządku społecznego).

- S a g a n A. [1998], *Badania marketingowe. Podstawowe kierunki*, Kraków: Wydawnictwo Akademii Ekonomicznej.
- S k a r ż y Ń s k a K., D a a b W.Z. [1993], *Opinie Polaków na temat bezrobocia*, [w:] Z. Ratajczak (red.), *Człowiek w procesie przemian gospodarczych*, Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.
- S u ł e k A. [2002], *Ogród metodologii socjologicznej*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.

Jagoda Jezior

METHODOLOGICAL PROBLEMS OF APPLICATION OF LIKERT SCALE

Summary

The aim of the paper is the analysis of the problems in the application of the Likert Scale in the studies devoted to work and unemployment. The first part discussed properties of Likert scale and phases of its preparation accepted in methodology of social researches. The second part presented the results of the concept and research work on the example of *Skala Akceptacji Bezrobocia* (SAB) [Unemployment Acceptance Scale]. The stages of construction of the scale, with particular attention to the components of a complex variable, were presented. Then, the results of the use of SAB. The results of research projects made by the author in 1998–2011 in Lublin province among students, entrepreneurs and employed persons were used as empirical material. Scale replication in five projects enabled the author to conduct the comparative analysis of the results. However, the major part of the deliberation was devoted to methodological problems referring to the design of the scale, the analysis of the data and the principles of the evaluation of the obtained results. It is a contribution to a discussion on the possibility to prepare the tools for measuring attitudes that could be applied repeatedly in sociological research.

Key words: Likert scale, unemployment, attitude, measurement in sociological researches, Unemployment Acceptance Scale